

ZAMİRLERLE İLGİLİ DİLDE YAŞANAN GELİŞMELER VE “BAZI”DAN “KİMİ”YE

Hamza Zülfikar

- Cumhuriyet Dönemi boyunca Türkçeyi hâkim kılmakta gösterilen çabalar doğrultusunda Türkçe ad, sıfat ve fiil köklerinden binlerce kelime türetilmiştir. Yıllar, ileri sürülen karşılıklarda istikrar sağlamakla geçti, dilde birlik sağlamakta gene de istenen düzeye gelinemedi. Türkçeleştirme çalışmalarında *bencil*, *kimlik* örneklerinde olduğu gibi *ben* ve *kim* zamirlerden de yararlandı. Arapça kökenli *bazi* karşılığı *kimi* de bu tarihlerde gündeme geldi. Kişi zamirinden *bencil*, Farsça kökenli *hodbin* ve Batı dillerinden Türkçeye geçmiş *egoist* karşılığı dile mal edildi. Ayrıca *egosantrist* karşılığı gene *ben* kişi zamiriyle yapılmış *beniçinci* ve *egosantrizm* karşılığı *beniçincilik* birer felsefe terimi olarak dilde yer buldu. Ancak kullanım sıklığına bakıldığında *egoist* terk edilmiş değildir. Bugün *egoist/bencil* her ikisi de dilde kullanılmaktadır. *Fırsatçı* kelimesiyle ifade ettiğimiz kavram bugün Batı kökenli *oportünist* kelimesiyle ifade ediliyor. Sorulduğunda *fırsatçı*, *oportünist* demek değil diye savunuluyor. *Egoist/bencil*, *şüphesiz/kuşkusuz*, *alternatif/seçenek* biri yabancı diğeri Türkçe olan kelimeler birlikte kullanılıyor. İkili kullanım yazımda da sürdürülüyor. Bugün de *dilbilgisi/ dil bilgisi*, *ön söz/önsöz* biçiminde yazımlar devam etmektedir.

Türkçeyi hâkim kılmak çabaları sürerken alanın bilginleri Batı dillerinden gelen terimleri yabancı saymadılar, *vokal*, *konsonant*, *akuza-tif*, *datif*, *fonetik*, *morfolojik*, *gramer*, *aksan*, *artikülasyon*, *terminoloji* yayınlarda yer aldı. Onlar, kitaplarında, makalelerinde bu terimleri kullandılar. Tahsin Banguoğlu'nun Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde görevli olduğu yıllarda Batı kökenli terimler yanında derslere hâkim olan Osmanlı Türkçesinden kalan veya Fransızcadan geçmiş terimlerdir. Öğrencilik yıllarımda Saadet Çağatay hocam dersleri bu terimlerle yürütürdü. Benim de içinde bulunduğum nesil, Osmanlı Türkçesinden kalan dil bilgisi terimleri-

ni, bunlar için ileri sürülmüş Türkçe karşılıklarını, yukarıda sıraladığım Batı kökenli terimleri öğretim basamaklarında kullandı. Bu yolla yaşanan terim kargaşasına dâhil olduk, bunlarla yıllarımız geçti. Daha sonraki yıllarda *arı Türkçe*, *öz Türkçe*, *sade Türkçe* dönemlerini yaşadık. Dil bilgisi terimlerinden *zamir* yerine *adıl* kelimesini önermişlerdi. *Adıl* yıllarca tartışma konusu oldu.

Fransızca *pronom* karşılığı *zamir* terimini Osmanlı Türkçesinde yazılmış sarf ve nahiv (dil bilgisi) kitaplarında buluyoruz. Hüseyin Cahit'in 1908 yılında yayımladığı *Türkçede Sarf ve Nahiv* adlı çalışması bunlardan biridir. Arapça kökenli *zamir* bugün de dilde korunmakta ve *Türkçe Sözlük*'te yerini almaktadır. Türkçeleştirme çalışmaları sırasında *zamir* yerine *adıl* terimini Tahir Nejat Gencan'ın 1971 yılında Türk Dil Kurumu Yayınları tarafından yayımlanan *Dilbilgisi* adlı kitabında buluyoruz. Türk Dil Kurumunca 1957 yılında yayımlanmış *İmlâ Kılavuzu*'nda *adıl* terimi bulunmamaktadır. Bu demektir ki söz konusu terim 1960'lı yıllarda gündeme gelmiştir. Bugün kaynak olarak kullanımda olan *Türkçe Sözlük*'te *adıl* terimi bulunmakta ancak bu maddede tanım yapılmamış karşısına *zamir* yazılarak geçilmiş, tanım *zamir* maddesinde verilmiş, sözlükte *zamir* terimi esas alınmıştır. Daha gerilere gittiğimizde Türk Dil Kurumunun 1983 tarihli *Türkçe Sözlük*'ünde ise tanımın *adıl* maddesinde verildiğini görüyoruz. O tarihlerde beklenti *zamir* yerine *adıl* teriminin geçmesi doğrultusunda idi. 2000'li yıllara gelince kullanım sıklığı açısından *zamir* teriminin yaygın oluşu gerekçe gösterilerek tanım *zamir* maddesinde verildi ve *Türkçe Sözlük*, *zamir* terimini esas aldı. *Zamir/adıl* terimleri dışında aynı durum öteki dil bilgisi terimlerinde de söz konusu oldu. Bunların her birini ayrı ayrı ele almak, birer çalışma konusudur.

Zamir terimiyle bağlantılı olarak *zamir* türleri de gündeme gelmişti. Beş tür *zamir* farklı adlarla adlandırılmıştır. *Şahıs zamirleri* teriminin yerine *kişi zamirleri* veya *kişi adıları*, *işaret zamirleri* yerine *gösterme zamirleri* veya *im adıları*, *müphem zamirler* yerine *belirsizlik zamirleri* veya *belgisiz adılar*, *soru zamiri* yerine *sorgu zamiri* veya *soru adılı*, *mutavaat zamiri* yerine *dönüşlü zamiri* veya *dönüşlülük zamiri*, *mülkiyet zamiri* onun da yerine *iyelik zamiri* veya *iyelik adılı* ve *ilgi adılı*. Terim bolluğu, bir kavramın değişik adlarla adlandırılması, bunların farklı yayınlarda yer alması yıllarca eğitim öğretim hayatı içinde sürdü. Nerdeyse bir yüz yıl eğitim öğretim hayatı bu terimlerle geçti, zaman içinde birinin yerine ötekisi kullanıldı. Öğrenciler farklı terimlerle yetişti. Ben de öğrenciliğim dışında kırk yıldan fazla zaman dilimi içinde derslerde bu terimlerden birinden ötekisine geçmek durumunda kaldım. Durumum meslektaşlardan biraz farklıydı. Fakültedeki hocalarım aynı zamanda Türk Dil Kurumunda görevliydi, onlar, dil bilgisi, terim konularıyla meşgul olup birtakım yayınlar ortaya koyuyorlardı. Ben de onların eserlerini takip ediyordum.

1940 yılında Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde görüleceği gibi önce *zamir* terimi kullanılmıydı. 1970'li yıllarda bunun yerine *adıl* terimi öne sürüldü. Tahir Nejat Gencan'ın 1971 yılında Türk Dil

Kurumu yayınları içinde *Dilbilgisi* adlı kitabı yayımlanmış, burada konu *adıl* başlığı altında ele alınmıştı. Bu yıllarda Hocam Vecihe Hatiboğlu, Türk Dil Kurumunda da görevliydi. 1969 yılında yayımladığı *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü* adlı çalışmasında *adıl* terimini tercih etmiş ve türlerini *kişi adılı*, *dönüşlü adılı*, *gösterme adılı*, *belgisiz adıl*, *soru adılı* diye gruplaştırmıştı. O güne kadar *işaret zamiri*, *soru zamiri*, *şahıs zamiri* diye derslerde kullandığımız terimler yerine hocamızla ters düşmemek, üyesi bulunduğum Türk Dil Kurumuna bağlı kalmak adına *gösterme adılı*, *kişi adılı*, *soru adılı* terimlerini kullanmaya çalıştım. Hocamızın yayınındaki dil bilgisi terimleri yalnızca *zamir/adıl* ile sınırlı değildi, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü* adlı çalışmasında *takı*, *belirteç*, *eylem*, *ek eylem*, *ulaç*, *ortaç*, *ilgeç* gibi daha başka Türkçe terim yer alıyordu. Ben de bu terimlere derslerde uymaya çalışıyordum. Hocam Vecihe Hatiboğlu'nun görevli olduğu günlerde bazen derslerine ben giriyordum, *Gösterme adılı*, *kişi adılı*, *soru adılı* gibi terimler yanında *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü* adlı yayınına bağlı kalarak öteki terimleri de kullanmaya çalışıyordum. Bu yayında henüz *cümle* yerine *tümce*, *sıfat* yerine *önad* terimleri ileri sürülmemişti. O yıllarda söz konusu terimlere ve öteki öneri kelimelere karşı giderek artan tepkiler vardı. Ortam iyice kızışmıştı. Bazı yazarların, öğretim üyelerinin eleştiri olarak kaleme aldığı yayınlar ve onlara Türk Dil Kurumunca verilen cevaplar kitaplık raflarını dolduracak genişliktedir. Söz konusu kitapların adlarını ve yazarlarını burada sıralamak, değerlendirmek bu yazının sınırlarını aşar.

Yıllar geçti, Türk Dil Kurumunun Başbakanlığa bağlanmasından sonra 1992 yılında hocamız Zeynep Korkmaz'ın *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü* adlı çalışması yayımlandı. Bu yayın daha sonra geliştirilerek birkaç baskı yaptı. Son baskı 2017 yılında çıktı. Üzerinde durduğumuz *adıl* kelimesi yerine burada *zamir* tercih edildi. Türleriyle ilgili terimler bu yayında *dönüşlü zamiri*, *işaret zamiri*, *belirsizlik zamiri*, *soru zamiri*, *şahıs zamiri* diye yer aldı. Zeynep Korkmaz, bu türlere bir de *bağlama zamiri* (Farsça kökenli *ki*) maddesini ekledi. 1992 yılında başlayan bu üçüncü süreçte gene hocamıza ters düşmemek, Türk Dil Kurumu yayınlarına uymak adına *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde yer alan *zamir* ve türlerini derslerde kullandım. Yaklaşık 40 yıllık süreçte fakülteden mezun olmuş ve bir eğitim kurumunda görev almış öğrenciler fakültede öğrendikleri bu terimleri ortaöğretim kurumlarına taşıdılar.

Aslında *adıl* teriminden çok genel kullanımda yaygın olan *zamir* terimi idi. Yıllar sonra Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'ünü de esas alarak tutumumu netleştirmeye çalıştım. *Soru zamirleri* terimi zaten yaygın olarak kullanılıyordu. Derslerde, *Türk Dili* dergisinde yayımladığım yazılarda ve öteki çalışmalarında *işaret zamiri* yerine *gösterme zamiri*, *şahıs zamiri* yerine *kişi zamiri*, *belgisiz zamir* yerine *belirsizlik zamir*, *dönüşlü zamir* yerine *dönüşlülük zamiri* ve bunlara ek olarak *soru zamiri* terimlerini kullandım. 2013 yılında Günay Karaağaç'ın Akçağ Yayınlarından çıkan *Türkçenin Dil Bilgisi* adlı çalışmasında da biri dışında diğerleri benim benimsediklerimle örtüşmektedir. Karaağaç bunların arasında *gösterme zamirleri* yerine *işaret zamirleri* terimini seçmiştir. Bu beş tür zamirin adlandırılmasında bir sorun kalmamış sayılır, dolayısıyla

alanın mensupları bu terimlerde birleşmelidir. Zamirlerle ilgili bir başka sorun *ie zamiri* yani *mülkiyet zamiri* terimi ile ilgiliydi. Tahsin Banguoğlu 1940 yılında yayımladığı *Ana Hatlarla Türk Grameri* adlı eserinde *-im, -in, -i, -imiz, -iniz, -ileri* iyelik eklerini zamir saymış, *mülkiyet zamirleri* başlığı altında toplamıştı (s. 35). Buna bağlı olarak T. N. Gencan, *Dilbilgisi* adlı yayınında söz konusu ekleri bu kez *iyelik adılı* başlığı altında işlemişti (s. 228). Zamir türleriyle ilgili tutumumu netleştirirken *iyelik adılı* terimini kullanmadım. *Türkçe Sözlük*'te de böyle bir madde yoktur. İyelik eklerini ayrı bir başlığı altında işledim.

Konu ile ilgili tartışılması gereken birkaç terim daha var. T. N. Gencan'ın *Dilbilgisi* adlı kitabında *belgisiz adılar* terimini kullanmıştı. *Belgi* sözü önceleri "alamet, nişan" karşılığı önerilmişti, bu bakımdan *belgisiz adil* veya *belgisiz zamir* eski *müphem zamir* terimiyle anlamca bağdaşmıyordu. Tahsin Banguoğlu ise eserinde buna *belirsiz zamir* karşılığını göstermişti. Bunların kurallı ve anlamlı olanı bir ad tamlaması biçiminde *belirsizlik zamiri* olması gerekirdi. Bu sebeple *belirsizlik zamiri* teriminin kabul görmüştür. *Sorgu adıları* veya *sorgu zamirleri* terimi ise yerinde kullanılmış terimler değildi. *Sorgu*, Osmanlı Türkçesinde *istintak* karşılığı önerilmişti. *İstintak hâkimi* sonradan *sorgu yargıcı* oldu. Bu bakımdan *soru zamirleri* teriminde birleşilmelidir. *Türkçe Sözlük* çalışmalarımızda da bu hususları dile getirdik. Sonuç olarak *kişi zamiri, gösterme zamiri, belirsizlik zamiri, dönüşlü zamir, soru zamiri* terimleri *Türkçe Sözlük*'te de *-ler* çokluk eki getirilmeden yer aldı. Ancak *Türkçe Sözlük*'te *dönüşlü zamir* terimine "soyutluk" kavramı kazandırmak için bunun diğerlerinde olduğu gibi *-lük* ekiyle *dönüşlülük zamiri* olması gerekir.

Yukarıda anlatılanları daha net görebilmek için üzerinde durduğum zamir türlerini kaynaklarıyla aşağıda bir tablo içinde toplanmaya çalıştım. Tablo 1908'den günümüze zamir türleriyle ilgili olan süreci, değişmeyi yansıtıyor:

Fransızca	Hüseyin Cahit 1908	Tahsin Banguoğlu 1940/2011	Tahir Nejat Gencan 1971	Vecihe Hatiboğlu	Zeynep Korkmaz	<i>Türkçe Sözlük</i>
<i>pronom relatif</i>	<i>zamir-i rabtiyye</i>	<i>mülkiyet zamiri / ilinti zamiri (ev-im)</i>	<i>ilgi ve iyelik adılı</i>	-	<i>bağlama zamiri</i>	-
<i>pronom réfléchi</i>	-	<i>mutavaat zamiri / dönüşlü zamiri</i>	-	<i>dönüşlü adil</i>	<i>dönüşlü zamiri</i>	<i>dönüşlü zamir</i>
<i>pronom demonstratif</i>	<i>zamir-i işariyye</i>	<i>işaret zamiri / gösterme zamiri</i>	<i>im adılı</i>	<i>gösterme adılı</i>	<i>işaret zamiri</i>	<i>gösterme zamiri</i>

<i>pronom indéfini</i>	<i>zamir-i mübheme</i>	<i>müphem zamir/ belirsiz zamir</i>	<i>belgisiz adıl</i>	<i>belgisiz adıl</i>	<i>belirsizlik zamiri</i>	<i>belirsizlik zamiri</i>
<i>pronom interrogatif</i>	-	<i>soru zamiri / soru zamiri</i>	<i>soru adılı</i>	<i>soru adılı</i>	<i>soru zamiri</i>	<i>soru zamiri</i>
<i>pronom personnel</i>	<i>zamir-i şahsiyye</i>	<i>şahıs zamiri</i>	<i>kişi adılı</i>	<i>kişi adılı</i>	<i>şahıs zamiri</i>	<i>kişi zamiri</i>
<i>pronom possessif</i>			<i>iyelik zamiri</i>	-	-	-

Yaklaşık bir yüz yıllık süreç içinde sergilenen durum Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'ünde *kişi zamiri*, *gösterme zamiri*, *belirsizlik zamiri*, *soru zamiri* adlar altında yer aldı ve netleşti. Terimlerde birlik sağlamak adına bu terimlere uymak alanın uzmanlarına, öğretim üyelerine kaldı. Durum tam bu yolda gelişirken yeni bir döneme girildi, dil bilgisi öğretimi rafa kaldırıldı. Üniversitelere, liselere giriş sınavlarında dil bilgisi ile ilgili soru sorulmaz oldu. Daha çok sınavlarda anlama, anlamaya ağırlık verildi.

Daha başka gelişmeler de oldu. Eskiden *takribî* kelimesi dile geldiğinde *yaklaşık* sözünü seçme duygusu ağır basardı. Türkçe kelime seçiciliği, titizliği giderek yok olmaya başladı. Batı kökenli kelime ve terimlere ilgi arttı. Genel görünüm bu olmakla birlikte Türkçeye yönelme adına ele aldığımız konuyla ilgili olan *bazı/kimi* üzerinde de duralım.

“Bazı”dan “Kimi”ye

Kim, dil bilgisinde soru zamiridir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te de *kim* biçiminde geçer. Azerbaycan Türkçesinde ve Doğu Anadolu ağızlarında geçen *gibi* yerine kullanılan *kimi* ise bir edattır. Sözlüklerde *kim* yanında *kim bilir*, *kime ne*, *kimin umurunda* şeklinde kalıplaşmış olarak yer alan bu kelime bir de *kiminin parası* *kiminin duası* sözünde de geçer.

Kim zamirini iyelik ekiyle *kimi*, *kimisi* biçiminde de görürüz. Bu zamirden *kimlik kartı* terimi elde edilmiş. Eskiden cebimizde *hüviyet* vardı, onun yerini *kimlik* aldı. *Hüviyetini göster*, *kimliğini göster* oldu. Ayrıca *kim* kelimesinde *ise* ile kalıplaşmış *kimse* zamiri elde edilmiştir. “Garip” anlamında *kimsesiz* biçiminde bir kelime daha dilde yer almış. Eskiden bu anlamda Farsça kökenli *bikes* kelimesi de kullanılırdı. İyelik eki alan ve belirsizlik zamiri olarak kullanılan *kimi* üzerine yeniden iyelik eki getirilerek *kimisi*, *kimileri* biçiminde bu zamirler de dile kazandırılmıştır.

Bazı kelimesine gelince köken olarak Arapça olan *ba'z*, *bazı* (< *ba'z-i*) zamirinde 3. teklik iyelik eki kalıplaşmış, belirsizlik zamiri olarak *bazısı* biçiminde yeniden iyelik ekiyle kullanıma girmiştir. 1935 yılında yayımlanan *Türkçeden*

Osmanlıcaya Cep Kılavuzu'nda bazı için *kimi* gösterilmiştir. *Bazı, bazısı, bazıları*, Türkçe *kim* kelimesinden yararlanılarak *kimi, kimisi, kimileri* biçiminde karşılardı ve dile mal oldu. İyelik eki *-i, bazı* ve *kimi* kelimelerinde kalıplaşmış, bunların belirsizlik zamiri olmaları sağlamıştır. *Bazı* kelimesinin *bazen* zarfına gelince bu da Türkçe olarak *kimi vakit, kimi zaman* diye karşılanmıştı. Bilindiği gibi *vakit* ve *zaman* Arapça kökenli kelimelerdir. Eklemek gerekir ki belirsizlik zamirleri yalnızca *bazı, bazısı* değildir. Her biri iyelik 3. teklik eki almış *biri, ikisi, üçü, birkaçı, birçoğu, hiçbirisi, başkası* gibi örnekler de vardır. Bunların arasında *hepsi (köp, köpi, köpüsü < hepi, hepisi)* zamirinin yapısı ilgi çekicidir. *Hepsi (hepisi)* zamirinin vurgusuz olan dar ünlüsü düşmüştür. Ayrıca *hep kelimesinin* Farsça olmadığı kanaatindeyim. Belirsizlik zamirleri *biri, birçoğu, başkası* aynı zamanda çokluk eki alarak *birleri, birçokları, başkaları* biçiminde kullanılır. *Biri, birkaçı, birçoğu, başkası, hiçbirisi, hepsi, bazısı* kelimeleri arasında yer alan *hiçbiri* kelimesinde *hiç* Farsça olup bu hecenin uzun ünlüsü Türkçede kısalmıştır. Buna Türkçeleştirme çalışmalarında bir karşılık önerilmemiştir.

İkinci çokluk iyelik eki almış ve bir belirsizlik zamiri olarak kullanılmış olan *topunuz* kelimesini de hatırlatalım. Bu söz çoğunlukla halk arasında kullanılır. Belirsizlik zamiri olarak nitelediğimiz *biri, hiçbirisi, birazı, birkaçı, birçoğu, çoğu, her biri, herhangi biri, hepsi, başkası, bazısı, kimi* kelimelerinin kullanımında her birinin ayrı ayrı özellikleri vardır. Bunlara iyelik eki eklenmiş *böylesi, öylesi* belirsizlik zamirlerini de katalım. Sözü uzatmadan bunları dildeki kullanımları bir tablo içinde verelim. Aşağıda görüldüğü gibi birinci, ikinci şahıslarda belirsizlik zamirleri kullanılmıyor. Tabloda “*” imiyle gösterilenlerin ise ara sıra kullanıldığına rastlıyoruz. Dikkate değer bir husus da örneklerden *bazı, kimi, biri, başka* kelimelerin çokluk biçimleri varken diğerlerinin çokluk biçimleri tespit edilememiştir. Söz konusu ettiğim bu örnekler Türk dilinin mantıklı işleyişine örnek olarak gösterilebilir. Gerekte dil mantığı açısından da söz konusu örnekler işlenebilir.

biri	hiçbiri	birazı	birkaçı	birçoğu	çoğu
-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-
birisi	hiçbirisi	birazı	birkaçı	birçoğu, birçoğusu*	çoğu, çoğusu*
birimiz	hiçbirimiz	birazımız	birkaçımız	birçoğumuz	çoğumuz
biriniz	hiçbiriniz	birazınız	birkaçınız	birçoğunuz	çoğunuz
birileri	-	-	-	-	-
her biri	herhangi biri	hepi *hepsi	başkası	bazı, bazısı	kimi, kimisi
-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-
her birimiz	herhangi birimiz	hepimiz	-	bazımız	kimimiz
her biriniz	herhangi biriniz	hepiniz	-	bazınız	kiminiz
-	-	-	başkaları	bazıları	kimileri